

İSLÂM DÜŞÜNCE GELENEĞİNDE
HİKMET

Editörler
Doç. Dr. Ferhat GÖKÇE
Doç. Dr. Halil İbrahim DOĞAN

Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: 1418
İslâm Düşünce Geleneğinde Hikmet

Yayın Koordinatörü
Murat AYDEMİR

Editörler

Doç. Dr. Ferhat GÖKÇE
Doç. Dr. Halil İbrahim DOĞAN

Tashih

Haluk Zahid KIZILYER

Kapak Tasarım

Batuhan Yağız GÖKMEN

İç Tasarım

R. Ahmet AKAY

ISBN: 978-625-428-627-8

1. Baskı, Aralık 2024, Ankara, 1.000 Adet

© Bütün yayın hakları Türkiye Diyanet Vakfı'na aittir.
Bu eser Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık
Ticaret İşletmesi Yönetim Kurulu'nun 08.08.2024
tarih ve 190 sayılı kararıyla uygun görülmüştür.

*Bu eserin ilmi/edebî redaksiyonu İLK SAY Kurulu
marifetiyle yapılmıştır.*

Yayıncı Sertifika No: 48058

Ostim OSB Mah. 1256. Cad. No: 11

Yenimahalle/ANKARA

Tel: 0312 354 91 31 (pbx)

Faks: 0312 354 91 32

e-posta: bilgi@tdv.com.tr

Mâtürîdî'de Hikmet-Bilgi İlişkisi

Fatma BAYRAKTAR KARAHAN¹

Giriş: Anlam ve Sınırları ile Hikmet

İslâm kelâmında ve özelde Mâtürîdî okulunun düşünce sistematiklerinde önemli bir yeri olan hikmet kavramı, Allah-insan ilişkisini şekillendiren, Allah'ın fiilleri için söz konusu olduğunda O'nun fiillerindeki anlamlılık ve gayelilik vurgusunu öne çıkaran ve yeryüzündeki kötülüğün izahında² da dikkati çeken temel kavramlardan biridir. Buna ilaveten Yaratıcı tasavvurunu ve insan anlayışını da şekillendirmekte, farklı kelâm okullarında ele alınışı da bu çerçevede olmaktadır.

Kavramın kök hâli “h-k-m” olup “hüküm, ihkâm, derin ve yararlı bilgi, bilgelik, gizli neden”³ anlamlarına gelmektedir. Lâzım ve müteaddî kullanımında ise iki farklı anlam öne çıkmaktadır. Lâzım olduğunda “hükmetmek, yargıda bulunmak, karar vermek”⁴ müteaddî hâlinde ise “engellemek, alıkoymak ve gem vurmak”⁵ manalarına gelmektedir.

Hükmetmek, karar vermek anlamları ile irtibatlı olarak erken dönem sözlüklerden olan *Kitâbü'l-Ayn*'de “hikmetin adalet, bilgi ve hoşgörü”⁶ manalarına işaret edilmektedir. Zira hükmetmek, karar vermek anlamında bilgi, adalet ve isabetin de önemli bir yeri bulunmaktadır.⁷ Bu bilgiye akıl ve ilim ile ulaşma söz konusudur.⁸ Hikmetin adaletle hükmetmek manasında da eşyanın hakikatini bilerek hareket etmek esastır. Zira hikmet, bilgi ile yakın ilişkilidir ve sözlük anlamında da bu ilişki, “en kıymetli varlıkları en yüce bilgiyle bilmek”⁹ şeklinde ifade edilmektedir.

Hikmet kavramı Allah'a izafe edilerek “hakim” şeklinde kullanıldığında O'nun hem her şeyi bildiği hem de mükemmel şekilde yarattığı anlamına gelmektedir.¹⁰

1 Doç. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kelâm Ana Bilim Dalı, Ankara/Türkiye, hfzbayraktar@gmail.com

2 Metin Özdemir, “Mâtürîdî'nin Kötülük Problemine Yaklaşımı”, *Mâtürîdî'nin Düşünce Dünyası* ed. Şaban Ali Düzgün (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2011), s. 380-424.

3 Ebü'l-Fazl Cemâleddin Muhammed b. Mükerrrem b. Manzûr el-Ensârî, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003) 12/163; İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh Tâcü'l-Luga ve Sihâhu'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyin, 1990), 5/1901.

4 Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, ed. Yusuf Şevki Yavuz (İstanbul: Ensar Yayınevi, 2016), 1/36.

5 Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât Kur'ân Kavramları Sözlüğü*, çev. Abdülhakî Güneş-Mehmet Yolcu (İstanbul: Çıra Yayınları, 2010), s. 299.

6 Ebü Abdîrrahmân el-Hâlîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-Ayn*, thk. Mehdi Mahzûmî-İbrâhîm Sâmerîrâî (Beyrut: Müessesetü'l-Âlemî li'l-Matbûât, 1988), 3/66.

7 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 300.

8 Bk. Ebü'l-Hüseyin Ahmed b. Fâris el-Hemedânî, *Mu'cemü Mekâyisi'l-Luga*, thk. A. Muhammed Hasan (Beyrut: Dârü'l-Cil, 1972) 2/91-92.

9 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 12/163.

10 Bk. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 12/163-164; Turan Koç, *Din Dili* (Kayseri: Rey Yayınları, 1995), s. 71.

Zira O, “hükmedenlerin en iyi hükmedeni”dir.¹¹ O’nun “hükmettiği her şey hak ve bir hikmete mebnidir”¹² ve “muhkem bir gaye üzerindedir.”¹³ Nitekim kelâm ilminde hikmet kavramının Allah’ın “hakim” sıfatı ve ilahî fiillerdeki hikmet bağlamında ele alındığı görülmektedir.¹⁴ Mu‘tezilî âlimlerde hikmet, Allah’ın hikmetli iş yapmasının zorunlu olduğundan¹⁵ hareketle salâh/aslah görüşüne temel teşkil ederken Eş‘arî âlimler de ilâhî hikmetin varlığını kabul etmekle birlikte hikmetin maslahata bağlı olarak sınırlandırılması ve zorunluluğu fikrini reddederler.¹⁶ Eş‘arî okulun hikmette “ilim” anlamını öne çıkardığı¹⁷ ilâhî kudreti sınırlandırma endişesi ile “zorunluluk” anlayışından uzak durdukları görülmektedir. Ancak “zulüm ve çirkin gibi olumsuz değer yüklemelerini Allah’a nispetle görelileştirerek nihai bir hükmün ancak Allah tarafından verileceğini ileri sürmüş” ve böylece ilâhî fiillerde ‘keyfiliğe’ kapı aralayabilecek bir çizgide durmuşlardır. Mâtürîdî ise “hikmet, sefeh, zulüm ve adalet kavramlarının duyulur anlamlarını kabul ederek zulmün ve sefehin çirkin, adalet ve hikmetin güzel olduğunu genel bir ilke olarak vazeder.”¹⁸ Bu bağlamda Mâtürîdîlik için “hikmet” kavramı üzerinden sistemlerini inşa ettiklerini ifade etmek mümkündür.¹⁹ Zira ekolün kurucusu kabul edilen İmam Mâtürîdî (ö. 333/944), hikmetin zıddının bilgisizlik (cehl), akılsızlık (sefeh) ve adaletsizlik olduğunu vurgulayarak²⁰ Allah’ın fiillerinde hikmetsizliğin söz konusu olamayacağına işaret etmektedir.²¹ İlâhî fiilde hikmetin yokluğu düşünülemez gibi O’na fiillerinde “zorunluluk” da atfedilemez.²² Çünkü “O, fiillerinde mutlak tasarruf sahibidir ve yaptıklarından sorgulanamaz.”²³ Böylelikle Mâtürîdîliğin, Mu‘tezile ile Eş‘arî ekol arasında orta bir yolu başka bir ifadeyle dengeyi sağladığı söylenebilir.

- 11 Tin, 95/8. Bk. Ömer Nasuhi Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm* (İstanbul: Ergin Kitabevi, 1959), s. 226–228.
- 12 Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Te‘vilâtü Ehli’s-Sünne -Tefsîrü’l-Mâtürîdî-*, thk. Mecdî Basellum (Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiye, 2005), 10/574.
- 13 Âsım Efendi, *Kamus Tercümesi* (İstanbul: Bahriye Matbaası, 1304), 4/244. Hikmetin gayeden farkı “muhkem bir gaye” ifadesi tanımda dikkati çekmektedir. Hikmet, gâiyye anlamı ihtiva etmektedir. Ancak gayeden daha geneldir. Bu sebeple her hikmette bir gaye bulunmakta fakat her gayede hikmet bulunmak zorunda değildir. Bk. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat, 1979), 2/915.
- 14 Sait Özervarlı, “Hikmet (Kelâm)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/512-513.
- 15 Bk. Ebû’l-Hasen Kâdî Abdülcebbar b. Ahmed el-Hemedânî, *el-Mugnî fi Ebvâbi’l-Tevhîd ve’l-Adl*, nşr. İbrâhîm Medkûr-Tâhâ Hüseyin (Kahire: el-Müessesetü’l-Misriyyetü’l-Âmme, 1382/1962), 11/91-93.
- 16 Sa’düddîn Mes’ûd b. Ömer et-Teftazânî, *Şerhu’l-Akâid*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1980), s. 244.
- 17 Ebû’l-Hasen Âli b. İsmâil el-Eş‘arî, *el-Lüma’ fi’r-Red alâ Ehli’z-Zeyg ve’l-Bida’*, thk. Hamûde Gurebâ (Kahire: Matbaatü Mısır Şirketü Muhâsemetü Misriyye, 1955), s. 24.
- 18 Ömer Türker, “İlahî Fiillerin Nedenliliği Sorunu: Gazzâlî’nin Meseleye Yaklaşımı ve Katkısı”, *İslâm Araştırmaları Dergisi* 17 (2007), s. 10.
- 19 Hulusi Arslan, *Mâtürîdî’de İnsanın Yarattığı Hikmeti* (Malatya: Mengeceli Yayınları, 2013), s. 73.
- 20 Bk. Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Kitâbü’l-Tevhîd*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: TDV Yayınları, 2014), s. 176.
- 21 Süleyman Uludağ, *İslâm’da Emir ve Yasakların Hikmeti* (Ankara: TDV Yayınları, 2009), s. 13.
- 22 Mâtürîdî, *Kitâbü’l-Tevhîd*, s. 60-61.
- 23 Ebû’l-Muîn Meymûn b. Muhammed en-Nesefî, *Tebziratü’l-Edille fi Usûli’d-Dîn*, thk. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün (Ankara: DİB Yayınları, 1990), 2/505-506.

1. İmam Mâtürîdî'de Hikmet

İmam Mâtürîdî, Ehl-i sünnet'in iki önemli okulundan biri olan Mâtürîdîlik mezhebinin kurucusudur. Asıl adı Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd olup Semerkand'ın Mâtürîd kasabasında doğmuştur.²⁴ Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) çizgisini takip ettiği bilinmektedir.²⁵ Yetiştirdiği öğrencileri²⁶ ve "*Kitâbü't-Tevhîd*", "*Te'vilâtü'l-Kur'ân*", "*Şerhu'l-Fıkhı'l-Ekber*", "*Risâletün fi'l-Akîde*", "*Kitâbü'l-Makâlât*"²⁷ adlı eserleri ile İslâm düşüncesinde tesirli olmuştur. Görüşlerini günümüze ulaşan bir kelâm eseri olarak kabul edilebilen "*Kitâbü't-Tevhîd*" ve tefsir niteliği taşıyan "*Te'vilâtü'l-Kur'ân*" adlı eserlerinden takip etmek mümkündür.

Mâtürîdî'nin düşünce sisteminin temelinde hikmet bulunmaktadır.²⁸ Onda hikmet, ahlaki düzlemde kullanılan, bilgi ile ilişkisine de bu düzlemde bakılan bir kavramdır.²⁹ Nitekim ahlaki bir soru olan kötülük probleminin izahında da onun hikmeti kullandığı görülmektedir.³⁰ *Kitâbü't-Tevhîd* adlı eserinde "zararlı nesnelere varlığının hikmeti" başlığı yanında "kâinatın ve insanın yaratılış hikmeti", "emir ve nehyin hikmeti" ve "hikmet ve sefeh hakkında" başlıklarında hikmet konusunu ele almaktadır. Buna ilaveten *Te'vilâtü'l-Kur'ân* adlı eserinde de hikmet kavramının geçmekte olduğu âyetlerde kavrama verdiği anlamı tespit etmek mümkündür.

Mâtürîdî'nin "hikmeti" tanımlarken üç anlam üzerinde durduğu görülmektedir. Bunlardan ilki "isabet" anlamıdır. Ona göre hikmetin en temel anlamı, "isabet etmektir, bu aynı zamanda adlin manasını oluşturur"³¹ "yani her şeyin yerli yerine konulması ve her hak sahibine payının verilmesi, kimsenin hakkının eksik bırakılmamasıdır."³² Nitekim her şeyi yerli yerine koyan, hak sahibine hakkını veren ve "hükümünde hata işlemeyen" olarak Yüce Allah da "hakîm" olandır. Bakara sûresinin 129. âyetinin³³ açıklamasında söz konusu bu anlam üzerinde durmaktadır: "*Şüphesiz yegâne galip (aziz) ve tam hikmet sahibi (hakîm) sadece sensin.*" Azîz, yani hiçbir şey onu âciz bırakıp yenilgiye uğratamaz, kendinden galip ve üstün olup O'na kıyasla her şey azîz olmayıp zelildir. Aziz'in yüceliğine ulaşamayan yahut da düşmanlarından intikam alan manalarına da geldiği söylenmiştir. Hakîm ise filinde, emrinde ve nehyinde isabet eden, yine hakîm her şeyi sağlam ve düzenli kulp birliğine delil olacak niteliklerine

24 Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 17.

25 Kemâlüddîn Beyâzîzâde, *İşâretü'l-Merâm min İbârâtü'l-İmâm*, nşr. Yûsuf Abdürrezzâk (İstanbul: Dârü'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1949), s. 23.

26 Ebû'l-Kâsım İshâk b. Muhammed b. İsmâil el-Hâkim es-Semerkandî (ö. 340/951), Ebû'l-Hasen Ali b. Saîd er-Rüstüğfenî (ö. 345/956), Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm el-Buharî es-Semerkandî (ö. 373/984), Ebû Muhammed Abdülkerîm b. Mûsâ el-Pezdevî (ö. 390/1000) ve Ebû Ahmed b. Ebî Nasr Ahmed b. Abbâs el-İyâzî. Bk. Sönmez Kutlu, *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik* (Ankara: Kitâbiyât, 2003), s. 19.

27 Belkâsım el-Gâli, *Ebû Mansûr el-Mâtürîdî* (Tunus: Dârü't-Türki li'n-Neşr, 1989), s. 64-69.

28 Hulusi Arslan, "Mâtürîdî'ye Göre Evren ve İnsanın Yaratılış Hikmeti", *Hikmet Yurdu -İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik Özel Sayısı- 2/4* (Temmuz-Aralık 2009), s. 73.

29 Hanefi Özcan, "Mâtürîdî'ye göre Hikmet Kavramı", *İslâmî Araştırmalar 2/6* (Ocak 1988), s. 42.

30 Emine Ögük, "İslâm Düşüncesinde Şerh/Kötülük Probleminin İzahına Katkı Sağlayan Etkili Öğreti: Hikmet", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 3/1* (2015), s. 23.

31 Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 166.

32 Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 99.

33 "*Rabbimiz! Onlara senin ayetlerini okuyacak, kitabı ve hikmeti öğretecek ve manevi hayatlarını arındıracak kendülerinden bir peygamber gönder. Şüphesiz yegâne galip (aziz) ve tam hikmet sahibi (hakîm) sadece sensin.*"

büründüren manalarına da gelir.”³⁴ Âl-i İmrân 48. âyette³⁵ geçmekte olan hikmete de kelimenin kök hâlinde bulunan ihkâm yani hüküm verme yanında fıkıh, helâl-haram ve sünnet anlamlarının verildiğine işaret etmekte ancak “doğruya isabet” manasını öne çıkarmaktadır.³⁶

İsabet anlamının öne çıktığı bir başka âyet İsrâ, 17/39’dur. Âyette “İşte bunlar, Rabbinin sana vahyettiği hikmetlerdir. Allah’tan başka tanrı tanıma; sonra kınanmış ve kovulmuş olarak cehenneme atılırsın.” buyrulmaktadır. Mâtürîdî, âyette geçen hikmetlerin Allah’ın emredip yasakladıkları olduğunu vurgulamaktadır. Zira Allah’ın hükmü, her şeyi yerli yerince koymaktır, bir şeyi yerinin dışına koymak hikmet değildir.³⁷ Nitekim o, Yüce Allah’ın emir ve yasaklarına ilişkin anlamlara özellikle işarette bulunmakta, *Kitâbü’t-Tevhîd*’de “Emir ile Nehyin Hikmeti” başlığında detaylı olarak değinmektedir. Ona göre Yüce Allah’ın eğitimi kabul eden, yarar ve zararı algılayabilen ve yararının umulmadığı, zararından sakınılmadığı fiili manasız bulan bir yaratılışa sahip mükellefleri yaratmasından başlanarak va’d ve va’din varlığı da emir ve nehiydeki bu hikmetlilik ile ilgilidir.³⁸

Diğer yandan Mâtürîdî, âyetin te’vilinde hikmetin, sefahin zıddı olduğuna ve Allah’ın vahyettiklerine hikmet denileceğine de işaret etmektedir.³⁹ Zira *Te’vilâtü’l-Kur’ân*’da hikmete verilen manalar içerisinde “Kur’an”⁴⁰ ve “Kitap”⁴¹ anlamları da bulunmaktadır. Yine Zuhuruf 63. âyette⁴² geçmekte olan hikmete “İncil” anlamı verildiğini de belirtmektedir, “Sana yazmayı, hikmeti, Tevrat ve İncil’i öğretmişim.”⁴³ âyetini zikrederek “Kitaptan maksadın okuma yazma, hikmetten maksadın okunan ve yazılan âyetlerin manaları olması da mümkündür.”⁴⁴ demektedir. Böylelikle o, “her şeyi yerli yerine koyma” şeklindeki tanımına bu âyetin izahında bu koyma eyleminin aletini ifade ederek işaret etmektedir.⁴⁵ Bu alet akıldır. Zira “Hikmetin, aklın gerektirdiği her söze ve onun kabulüne yönelik olması da muhtemeldir.”⁴⁶ Ancak bu herkese verileden farklı düzeydedir. Çünkü “Allah, hikmeti dilediğine verir. Kendisine hikmet verilen kimse pek çok iyiliğe mahzar kılınmış demektir. Sadece derin kavrayışlı insanlar düşünüp sonuç çıkarabilirler.”⁴⁷ buyrulmaktadır. Mâtürîdî, âyetin açıklamasında hikmete verilen “Kur’an, Hz. Peygamber’in din anlayışı (sünnet), anlamak ve anlayış (fıkıh)”⁴⁸ manalarını zikretmekte, hangi anlam kabul edilirse edilsin hikmetin

34 Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 1/273-274.

35 “Rabbin ona yazmayı, hikmeti, Tevrat’ı ve İncil’i öğretecek.”

36 Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 2/341.

37 Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 2/308.

38 Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd*, s. 169 vd.

39 Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 2/308.

40 Bk. Bakara 2/129, 151, 231.

41 Bk. Mâide, 5/110; Nahl, 16/125.

42 “İsâ sağlam kanıtlarla geldiğinde şöyle dedi: Size hikmeti getirdim ve anlaşmazlığa düştüğünüz bazı konuları açıklamaya geldim. Allah’a itaatsizlikten sakının ve bana uyun.”

43 Mâide, 5/110.

44 Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 4/288.

45 Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 4/288.

46 Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 13/288.

47 Bakara, 2/269.

48 Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 1/215.

mutlak hayır olduğunun ve Allah tarafından herkese değil, dilediğine verdiğini vurgulamakta ve bu yaklaşımı ile salâh/aslah fikrine karşı olduğunu belirtmektedir.⁴⁹

Lokman 12. âyetinin⁵⁰ izahında ise hikmete verdiği, derinlemesine kavrayış (fıkıh) anlamı daha net fark edilmektedir. O, hikmetin nübüvvet olmaksızın söz ve fiilde doğru hareket etmek olduğunu ifade ettikten sonra hikmeti, anlayış ve akıl olarak tanımlayanlara işaret etmekte, din konusunda derin kavrayış, önceki kitaplara ilişkin ilim ve anlama kabiliyeti, şahit aracılığıyla gâib olanı bilmek, zâhir olan aracılığıyla gizli ve bâtını bilmek tanımlarının da üzerinde durmaktadır.⁵¹ Âyetin açıklamasında hikmeti nübüvvetten farklı olarak ele aldığı görülmektedir. Bakara 151. âyette müfessirler arasında ittifakla hikmete “nübüvvet”⁵² anlamının verildiğini söylemekle beraber bu âyette nübüvvet anlamını hikmetten ayrı tuttuğunu daha sarih ortaya koymaktadır.

Nahl 125. âyetin açıklamasında da hikmetin derinlemesine kavrayışa götüreceği “hüccet ve kuvvetli delil” anlamı üzerinde durmaktadır, “*Rabbinin yoluna hikmetle ve güzel öğütle davet et; onlarla en güzel yöntemle tartış. Kuşkusuz senin Rabbin, yolundan sapanların kim olduğunu en iyi bilendir; O, doğru yolda bulunanları da çok iyi bilir.*” âyetinin te’vilinde öncelikle hikmete Hasan-ı Basrî’nin (ö. 110/728) verdiği “Rabbinin yoluna Kur’an ile çağır. Kitap ile hikmet birdir, iki ismidir, yani hikmet Kur’an’dır.”⁵³ anlamını zikrettikten sonra insanı düşünmeye sevk ederek varacağı hüccet ve burhanlarla Allah’ın dinine davet etmeyi tavsiye eder. Zira düşünmeye sevk eden bu âyetler ibretlere ve hikmete açılan birer kapıdır.⁵⁴

İmam Mâtürîdî, hikmet tanımında “bilgi”ye de yer vermektedir. Tanımında doğruyu bulmada isabet etmenin ancak bilgi ve akıl ile söz konusu olacağı vurgusu öne çıkmaktadır. Zira “cehl (bilgisizlik) sefhe sevk eden bir sebeptir. Bu duruma göre sefeh, temelde cehle dayanmaktadır. Bu ise sefelin zıddı olan hikmetin ilme (bilgiye) dayanması”⁵⁵ anlamına gelmektedir. Onun, kavramın anlam alanını belirlerken zıddı üzerinden hareket ettiği, “isabet etme” anlamını odağından ayırmadığı da görülmektedir.

Mâtürîdî ekolde de “bilgide isabet” hikmet tanımında geçerli kabul edilmektedir: “Hikmet, her şeyi, gerçekten olduğu şekilde bilmeyi, bir başka deyişle bir şey ne hâl üzere ise onu o hâl üzere bilmeyi gerektirir. Bu da bilgide isabet demektir. Yani bilginin, ilgili olduğu şeyi aynen bildirmesi ve hakikate uygun olması demektir.”⁵⁶ Ancak hikmetin ahlaki bir kavram olması yönüyle bilgiye ilaveten fiille de ilgili olduğu,

49 Mâtürîdî, *Te’vilâtü'l-Kur’ân*, 1/217.

50 “*Andolsun ki vaktiyle Lokman’a şu hikmeti vermiştik: Allah’a şükret, O’na şükreden kendi iyiliği için şükretmiş olur; nankörlük eden de bilmelidir ki Allah’ın hiçbir şeye ihtiyacı yoktur, O her türlü övgüye layıktır.*”

51 Mâtürîdî, *Te’vilâtü'l-Kur’ân*, 11/264.

52 Mâtürîdî, *Te’vilâtü'l-Kur’ân*, 1/170.

53 Mâtürîdî, *Te’vilâtü'l-Kur’ân*, 8/ 241.

54 “*Rabbin bal arısına; ‘Sonra her türlü besleyici ürünlerden ye; Rabbinin koyduğu kanunlara boyun eğerek çizdiği yollardan git!’ diye ihani etti. Onların karınlarından, farklı renk ve çeşitlerde şerbet (kıvamında bir sıvı) çıkar ki onda insanlara şifa vardır. İşte bunda da düşünen bir topluluk için açık delil bulunmaktadır.*” (Nahl, 16/69) “*Sizin için sağmal hayvanlarda da kesin olarak ibret vardır. Nitekim size hayvanın karında, besin artıklarıyla kan arasında (oluşan), içenlere lezzet veren saf süt içiriyoruz.*” (Nahl, 16/66).

55 Mâtürîdî, *Te’vilâtü'l-Kur’ân*, 1/66.

56 Tefâzânî, *Şerhu'l-Akâid*, s. 245.

nazari bilgiden çok ameli bilgi ile ilintili bulunduğu kabul edilmiştir.⁵⁷ Bu sebeple hikmeti, bilgi ve fiil olarak tanımlamak mümkündür. Bir diğer ifadeyle “konulması gereken yeri bilerek her şeyi kendi yerine koymak ve neye layıkça onu bilerek her şeyi kendi layık olduğuna kavuşturmadır. Bu şekilde yapılan bir işte (umûr) mükemmellik (itkân) ve sağlamlık (hakîm) bulunup, ayrılık ve farklılık bulunmaz. Çünkü hikmet, işte mükemmellik, sağlamlık, uygunluk ve tutarlılık gerektirir.”⁵⁸ Hikmetteki bu amel ile bilgi birlikteliği, kendisinde amel ile bilginin beraberce bulunduğu kişinin hakîm şeklinde nitelenebileceğine de işaret etmektedir.⁵⁹

İmam Mâtürîdî'de hikmetin tanımında isabet, derin kavrayış, akıl ve bilgi anlamlarının öne çıktığı görülmektedir. Hakîm olan Allah'ın fiillerinde hikmetsizlik söz konusu değildir. Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd* eserinde insanın yaratılışından başlayarak ilâhî fiillerdeki hikmetlerin üzerinde durmakta, böylelikle hikmet düşüncesini sisteminin odağına yerleştirmektedir. Ona göre “tabiatta gözlenebilen her şeyde mutlaka akıllara hayret verici bir hikmet ve yaratıcısına sanatkârane bir işaret bulunmaktadır.”⁶⁰

Allah'ın hiçbir fiili abes, sefeh ve zulüm nitelikli olamaz.⁶¹ Zaman zaman bilgisizlik sebebiyle O'nun fiillerinin anlaşılabilmesi söz konusu olabilir. Ancak bu, insan aklının yüce Allah'ın hikmetini anlayamaması sebebiyledir.⁶² Bir diğer ifadeyle ilâhî fiillerdeki hikmet, her zaman insan tarafından bilinemez. Nitekim bu, bizi hikmet ile bilgi arasında insan için nasıl bir ilişki olduğu sorusunu tartışmaya sevk edecektir.

2. Mâtürîdî'de Hikmet-Bilgi İlişkisi

Hikmetin bilgi ile olan ilişkisini ele aldığımızda en evvela hikmet kavramının Allah'a veya insana nispeti üzerinde durulmalıdır. Zira bilginin de hikmet gibi insan için sınırlarıyla yüce Allah'a atfedildiğindeki sınırları farklı olacaktır. Hikmet ve bilgi Allah'a nispet edildiğinde O'nun hakîm ismi karşımıza çıkmaktadır. O, hakîmdir yani “mahlukatı yaratan, hikmet ve ilim sıfatlarıyla nitelenmiştir.”⁶³ Mâtürîdî, Allah'ın hikmetinin temelinde ilmi olduğu görüşündedir.⁶⁴ Zira “duyulur âlemde hikmet çerçevesinin dışına çıkmaya sebep teşkil eden ve kişiyi buna sevk eden şey onun bilgisizliği ve ihtiyacıdır. Bunların ikisi de Allah'tan uzak olan şeylerdir. Şu hâlde O'nun fiilinin hikmetten uzak olmayacağı sabit olmuştur.”⁶⁵ İmam Mâtürîdî, böylelikle Yüce Allah'ın hakîm ve âlim sıfatları üzerinde beraberce durmakta, her iki sıfatın da ezeli olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre “Allah'ın fiilinin hikmetten uzak kalması muhtemel değildir. Zira bir fiilin hikmetten uzak kalması ya hikmetin bilinmeyişi veya hikmet yoluna uyulduğu takdirde bir yararın kaçırılma endişesi sebebiyle olur. Allah Teâlâ cehaletten eser bırakmayacak bir ilimle nitelendiği ve giderilmesini bekleyeceği

57 Nüreddin es-Sâbüni, *Mâtürîdiyye Akaidi*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: DİB Yayınları, 1979), s. 134.

58 Özcan, “Mâtürîdî'ye Göre 'Hikmet' Terimi”, s. 44.

59 Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 11/264.

60 Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 67.

61 Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 202, 332.

62 Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 90.

63 Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 459.

64 Özcan, “Mâtürîdî'ye Göre 'Hikmet' Terimi”, 44-45.

65 Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 333.

herhangi bir ihtiyaca maruz kalmayacak şekilde gani bulunduğuna göre O'nun fiilinin hikmetten hariç kalması söz konusu değildir.⁶⁶

Allah'a atfedildiğinde hikmet-bilgi ilişkisinde bir uyumsuzluk bulunmamaktadır. Zira Yüce Allah'ın hakim olması, O'nun sınırsız ilmini de ihtiva etmektedir. Ancak insan söz konusu olduğunda hikmet ile bilgi arasında cevaplanması gereken bir sınır sorusu ortaya çıkmaktadır. Bir diğer ifadeyle insanın hikmeti bilmesinin imkânı tartışma konusu olmaktadır. Zira insan bilgisi, ilâhî fiilleri idrak etmede sınırlı kalmaktadır. Mâtürîdî, insanda hikmet-bilgi sınırına ilişkin soruya hüsün-kubuh anlayışı bağlamında cevap vermekte,⁶⁷ bu cevap ile o, kendine özgü bir imtihan anlayışı da oluşturmaktadır.⁶⁸ Onun hikmet-bilgi sınırına ilişkin cevabını ortaya koymadan önce bilgi anlayışını anlamak gereklidir. Zira bilginin kaynağının ne olduğunu tespit, ilâhî fiillerin bilinmesine ilişkin imkânı da ortaya koymak bakımından gereklidir.

İmam Mâtürîdî, bilginin kaynağı hususunu *Kitâbü't-Tevhîd* adlı eserinin giriş kısmında ele almıştır. İslâm kelâmına bilgi edinme yollarına ilişkin bir perspektifle başlayan ilk âlim olması, ortaya koyduğu düşünce sisteminin bir bilgi teorisine dayanması bakımından önemlidir. Ona göre bilgi edinmenin üç yolu vardır. Bunlar; duyular, haber ve akıldır.⁶⁹ Duyular, sadece insan için değil hayvanlar için bile bir bilgi edinme yoludur ki onlar da varlıklarını duyuları sayesinde devam ettirebilir, tehlikelerin farkına varabilirler. İnsana gelince, onun da duyuları inkâr etmesi mümkün değildir. Nitekim Mâtürîdî, duyuları inkâr etmeyi müşkülpesentlik olarak tanımlamakta, böyle bir kişinin bir organı kesilse hissedeceği acıyı inkâr edemeyeceği örneğinden hareketle duyuların bilgi edinmedeki göz ardı edilemez rolüne işaret etmektedir.⁷⁰

Duyuların yeterli olmadığı bazı bilgiler için ise haber, bir bilgi edinme yoludur, "Akılların tek başına kavrayamadığı iyiliklerle kötülüklerin duyu ve haber yoluyla öğrenilmesi de ancak algılayanların 'konuşması' ve diğerlerinin de kulak verip 'dinlemesi' ile mümkün olacaktır."⁷¹ Dinin ilkelerinin bilinmesi için de sem' yani haber ve akıl gereklidir. Nitekim Mâtürîdî'ye göre sâdık haberler, mütevâtir haber ve haber-i vâhid olmak üzere iki çeşittir.⁷² Bu haberlerin doğruluğuna ilişkin değerlendirme ve delillendirmeyi yaparken de Mâtürîdî'nin istidlâli kullandığı görülmektedir. Zira duyu yoluyla da haber yoluyla da olsa bilgi edinirken istidlâl zaruri bir ihtiyaçtır.⁷³ Diğer yandan istidlâli inkâr edebilmek için dahi akıl kullanılmalıdır ki bu, bilgi edinmede istidlâlin zorunluluğunu ortaya koymaktadır.⁷⁴

Mâtürîdî'nin bilgi edinme yollarını ortaya koyarken akla verdiği bu önem, onun "akıl ile duyu verilerini birlikte ele alarak bu konuda dengeyi kuran bir kelâmcı"⁷⁵

66 Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 165.

67 Muhammed A'lâ b. Ali b. Muhammed Hâmid, Tehânevî, *Keşşâfî Istilâhâtî'l-Fünûn* (İstanbul: Matbaatü İkdâm, 1899), 1/666.

68 Ayşe Bayraktar Barış, *İslâm Kelâmında İmtihan Problemi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), s. 114.

69 Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 46.

70 Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 46.

71 Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 47.

72 Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 48-49.

73 Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 49.

74 Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 50.

75 Hanifi Özcan, *Mâtürîdî'de Bilgi Problemi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2017), s. 130-131.

kabul edilmesini de sağlamaktadır. Ancak vurgulanması gereken bir diğer husus onun akıldan anladığının, işlevsel olma yönünün ihmal edilmediği bir akıl olduğudur. Akıl kullanılması olarak “istidlâl” ve “nazar” kavramlarını da kullanması bu sebeptendir. İnsan ilme de “istidlâl, yani deliller üzerinde akıl yürütme ile ulaşır.”⁷⁶ Nitekim Yüce Allah, kullarını ilme, düşünmeye, insanın ve kâinatın yaratılışındaki deliller üzerine nazar etmeye sevk etmektedir.⁷⁷ Zira hikmetlerinin bilinmesi de ancak istidlâl ile mümkündür. Mâtürîdî, hikmetin bilinebilmesinde istidlâlinin yanında duyular ve haberin de etkisinden söz etmekle beraber insanın sınırlılığına da işaret etmektedir. İnsan hayatında istidlâlin sınırlarını aşan hastalık, musibet ve mağlubiyet gibi bazı durumlar da söz konusu olabilmektedir. Nitekim *Kitâbü't-Tevhîd*'de başlı başına zararlı olan nesnelere varlığının hikmeti üzerine tartışmaların olduğu “Zararlı Nesnelere Yaratmanın Hikmeti” başlıklı bir bölüm de bulunmaktadır.

Mâtürîdî'nin istidlâle başvurarak zararlı görülen durumların yahut varlıkların hikmetine ilişkin izahına geçmeden önce hüsün-kubuh bahsi üzerinden hikmetin bilinmeyeceği durumlara ilişkin ortaya koyduğu düşüncelerine yer vermek daha doğru olacaktır. Zira güzel ve çirkinin ne olduğu üzerine yapılacak tanımlama sonrasında çirkin görünen durumların hikmetini anlama çabası söz konusu olabilecektir. Hüsün, “güzellik, rağbet edilen şey” anlamları taşımakta iken kubuh, “çirkin olmak, çirkinlik, nefret edilen, hoşlanılmayan şey”⁷⁸ manasındadır. İslâmî literatürde hüsün ve kubuh kavramlarının estetik bir anlam taşımaktan ziyade ahlaki ve dinî değer ifade etmektedir.⁷⁹ Bu sebeple bu iki kavram için güzel-çirkin yerine iyilik-kötülük şeklinde ahlaki bir değer ifade edecek kelimeler kullanılır. Mâtürîdî'ye göre insan akli, iyilik ve kötülüğü ayırt edebilecek nitelikte yaratılmıştır. İnsan aklını kullandıkça ve bilgisini artırdıkça iyi ve kötüye dair değerlendirmelerinde daha başarılı olacaktır. Ancak tüm gayretine rağmen aklın bilemeyeceği hükümler vardır ve bu hükümleri de Yüce Allah, peygamberler göndermek suretiyle insana öğretmektedir.⁸⁰ Diğer yandan Mâtürîdî'ye göre kullara ait fiiller, hüsün ve kubuh çizgisinde gerçekleşmektedir.⁸¹ Ona göre “eşyada bulunan kötülük tabii kötülüğü, insan nefsinde bulunan kötülük ise ahlaki kötülüğü oluşturur. Hikmet öğretisi çerçevesinde insanların sebep olduğu ahlaki kötülükler farklı bir düzlemde, eleştirel çerçevede değerlendirilmiştir.”⁸²

İlâhî fiiller söz konusu olduğunda ise çirkin, sefeh, zararlı ve kötü yargılarında bulunulamaz. Yüce Allah'ın yaratmasında zulüm ve sefeh olmaz, O'nun yaratmasında ancak hikmet ve adalet bulunabilir. Çünkü O, hikmet sahibi yani hakim olandır. Ancak ilâhî fiillerin taşıdığı hikmet her zaman insan için anlaşılabilir değildir. Zira

76 Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib el-Bâkîllânî, *Kitâbü't-Tevhîd*, nşr. Richard Joseph McCarthy (Beirut: el-Mektebetü's-Şarkîyye, 1957), s. 18.

77 Bk. Bakara, 2/269; En'âm, 6/50, 80, 126; Hüd, 11/24, 30; Nahl, 16/17.

78 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 13/138-139, 2/653.

79 İlyas Çelebi, “Hüsün-Kubuh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/59-63.

80 Ögük, “İslâm Düşüncesinde Şer/Kötülük Probleminin İzahına Katkı Sağlayan Etkili Öğreti: Hikmet”, s. 24.

81 Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 351.

82 Ögük, “İslâm Düşüncesinde Şer/Kötülük Probleminin İzahına Katkı Sağlayan Etkili Öğreti: Hikmet”, s. 27.

insan yetersiz bilgisi ile hikmetleri anlayamaz.⁸³ Bu sebeple “İlâhî fiilin illetini sorgulamak anlamsız bir davranıştır; çünkü herhangi birinin Allah üzerinde egemenliğinin bulunması yahut da ilâhî fiilin hikmet dışı olması mümkün değildir ki soru yöneltilim. Aslında ilâhî yaratış ve rubûbiyyetin hikmetinden sual etmek abestir.”⁸⁴

Mâtürîdî’de ilâhî fiilin sorgulanamamasındaki odak, her hikmetin insan tarafından kavranamamasıdır ancak hikmet insan için bütünüyle bilinemez de değildir. Bir diğer ifadeyle “akla ve tefekküre bütünüyle kapalı bir alan değildir.”⁸⁵ İlâhî hikmet kendini iki şekilde gösterir (fî’l-hikmeti câriyâni): İlki (fazl) iyilik ve cömertlik; diğeri ise adalet yoludur.⁸⁶ Hikmetin bilinmesi hususunu ise o şöyle izah eder: “Kişi ergin sıfatlardan kendisine verildiği kadarına mâliktir. İnsan bir şeyde hikmete aykırı bir durum müşahede edince sürekli olarak iki alternatif arasında yer değiştirir: Ya o konudaki isabetli davranışın (hikmet) bilgisine sahip bulunmakta veya bulunmamakta, bilgisi konunun hikmetini anlama seviyesine ya ulaşmakta veya ulaşmamaktadır yahut da eski ve eksik sıfatından artakalan kısım onu meseleyi idrak etmekten alıkoymaktadır. Bu sebeple kulun ilâhî bir fiil hakkında ‘hikmete uygun düşmemiştir’ veya ‘şu vasıfları taşımamaktadır’ yolunda bir iddiada bulunması anlamsızdır. Bu meseleyi açıklığa kavuşturan bir husus da kulun, nesnelere çoğu hakkındaki cehaletini bilmesi, ihtiyaçlarla çevrili olduğunun ve çoğu konularda aciz içinde davrandığının farkında olmasıdır.”⁸⁷ Kul, hikmeti bilmekteki aczini fark ettiğinde Allah’a niyazda bulunup “gizli hikmetinden kerem ve ihsanıyla lütfetmesini ister ki Yüce Allah gayret sarf edene lütuf ve keremiyle yolunu göstereceğini vadetmiştir.”⁸⁸

Hikmetin bilgi ile ilişkisinin en temel noktası buradadır. Zira “ilim bir ‘bilme’ etkinliği, hikmet ise epistemolojik anlamda bir ‘anlama’ etkinliğidir.”⁸⁹ Bu ‘anlama’ derinliği ve kabiliyeti ise kişinin gayreti ile artabildiği gibi ilâhî yardım ile de artar. Bu

83 “Temel ilke olarak zulüm ve hikmetsizlik (cevr ve sefeh) çirkin, adi ve hikmet ise güzeldir. Fakat bir şey bir konuda hikmet, diğer konuda sefeh, bir konuda zulüm, diğerinde ise adl olabilir, tıpkı yukarıda sözünü ettiğim acı ilaçların içilmesi gibi. Bunun yanında bazı şeyleri yiyip içmek, bazı nesnelere ortadan kaldırıp bazılarını muhafaza etmek ya ihtiyaç veya ceza ve mükâfat yahut da hukuki ve benzeri sebeplerden dolayı olur. İlke olarak hikmet ve adlin güzelliği, sefeh ve zulmün de çirkinliği sabit olup Allah Teâlâ’yı meydana getirdiği her fiilde en azından o fiilin hikmet ve adalet veya lütuf ve ihsan oluşuyla nitelendirilmesi gerekli hâle gelince -çünkü O’nun cömert, lütfkâr, ganî ve alim olduğu müsellemdir- ayrıca bilgisizlik ve ihtiyaçtan kaynaklanan zulüm ve sefeh vasıflarının O’na âriz olması da söz konusu olmayınca, evet bütün bunlardan ötürü bir şeyin hem zulüm hem adi hem hikmet hem sefeh kavramlarıyla nitelendirilmesi de imkân dâhiline girmiş olur. Tekrar edelim ki bu iki zıt kavramın ayırt edilmesinde karşılaşılabilecek temel problem beşerî bilgisizliktir. Söz konusu gerçeğin, konuya akli yönden yaklaşım yapana da meseleyi duyu yoluyla kavramak isteyene de gizli kalması mümkündür. Şimdiye kadar söylediklerimizle aynı şeyde hikmet ve sefeh gibi iki özelliğin bulunabileceği hususu kanıtlanmış oldu, bunların herhangi birine beşerî his veya tefekkürde bulunanın istidlalî yaşamayabilir. Buna göre kişinin kendi tefekkür sistemi içinde bir şeyin hikmet veya sefeh, adi veya zulüm statüsünde bulunduğu hükmetmesi her zaman isabetli olmayabilir. Bu söylenenlerle aynı şeyde bulunan iki zıt özelliği -insanın duyularla algılanan nesnelere meydana gelen değişikliklerin bütün sebeplerini bilmesi derecesinde- düşünme yoluyla tespit etmesinin imkânsızlığı ortaya çıkmış olur.” Bk. Mâtürîdî, *Kitâbü’l-Tevhîd*, s. 334.

84 Mâtürîdî, *Kitâbü’l-Tevhîd*, s. 215.

85 Mehmet Evkuran, “Mâtürîdî’nin Düşüncesinde Ahlakın Temellendirilmesi Sorunu”, *Academia* (Erişim 15 Nisan 2023), s. 13.

86 Ulrich Rudolph, “Mâtürîdî’nin İlâhî Hikmet Anlayışı”, çev. Yunus Öztürk-Ersin Kabakçı, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/34 (2018/2), s. 784-785.

87 Mâtürîdî, *Kitâbü’l-Tevhîd*, s. 337.

88 Mâtürîdî, *Kitâbü’l-Tevhîd*, s. 338.

89 Kadir Canatan, “İslâm Epistemolojisinin Temelleri: İlim ve Hikmet”, *İslâmiyat* 3/1 (2000), s. 153.

sebeple hikmet, insan için hem kendisine 'verilen' hem de 'öğrenilen' bir bilgi türüdür.⁹⁰ Nitekim Allah tarafından sadece peygamber kullarına değil onların dışındaki insanlardan da dilediğine hikmet verilmektedir. Âyette "Allah, hikmeti dilediğine verir. Kime hikmet verilmişse, şüphesiz ona çokça hayır verilmiş demektir. Bunu ancak temiz gönül/akıl sahipleri anlar."⁹¹ buyrulmaktadır. Mâtürîdî, âyetin tefsirinde "Bilinmeyen meselelerin hükümlerini ortaya koymak için ictihadda bulunmanın meşruiyeti ve müctehidin ictihadında isabet ettiğinin delili bulunmaktadır." demektedir. Hikmetin "her şeyden önce bilmek, bilginin ışığı altında her şeyi kendi yerine koymak ve her türlü hakkı sahibine ulaştırma eylemini gerçekleştirmek" ve "dinî konuların sınırlarını ve iç yüzlerini anlamaktan ibaret olup, dış görünüş itibarıyla değil de hakikat ve mahiyet açısından hangisinin isabetli, hangisinin hatalı olduğu sayesinde anlaşılabilen şey" tanımlarına yer vermektedir. Bir grup âlimin de hikmeti "anlamak, anlamayı (fıkıh) da bir şeyi, benzeri ve dengine işaret eden anlam ve muhtevasıyla bilmek" şeklinde tanımladıklarını ifade etmektedir. Hangi tanım kabul edilirse edilsin hikmetin, dünya ve ahirete ilişkin tüm iyiliği kendisinde topladığını ve Allah Teâlâ'nın da hikmeti herkese vermediğinin altını çizmektedir. Kendisine hikmet verilen her ne kadar hakîm olan birinin fiili ise de ona Allah'ın lütfu sayesinde nail olduğunun ve ayrıca Cenab-ı Hakk'ın, hikmeti birine verdiği hâlde o kişinin ona sahip olmayışının imkân dâhiline girmediğine⁹² işaret etmektedir. Bu te'vili ile o hem Allah'ın herkese salâh/aslah olanı verdiğini söyleyen Mu'tezile'nin görüşünü reddetmekte hem de hikmetin elde edilmesinde Allah'ın lütfunun söz konusu oluşunu vurgulamaktadır. Aynı âyetin mutasavvıflar tarafından yapılan yorumunda hikmete ledünnî bilgi⁹³ denilmektedir ki, ilm-i ledünnî ile "kula vasıtasız verilen ilim"⁹⁴ kastedilmektedir. Bu ilmin "kaynağı ilhamdır ve kesbî olmayıp riyazetle elde edilen bilgidir."⁹⁵

Mâtürîdî'de ise hakikat olup olmadığı teyit edilemeyeceği için ilham, bir bilgi edinme yolu değildir.⁹⁶ "İstidlâl olmadığında murâd-ı ilâhiyyeye tam isabet adına etrafında dolaştığı zan veya bâtil alanı önüne açılmayacaktı. Çünkü tefekkür ve araştırmada kendisinin ulaşacağı sonucun gerçek olduğunu belirlemeye mecbur eden bir irade vardır, bunun yanında üzerinde durulacak konuda bir taraftan rahmânî bir ilhamın gelip gelmediğinin tereddüdü, diğer yönden de şeytanî bir vesvesenin üşüşmesinden sakınma telâşi mevcuttur. Buna mukabil tefekkür ve araştırmanın terk edilmesi hâlinde bunlardan emin olunmaktadır, bu durumda kişi için alternatifleri birbirinden ayırt etmeye mecbur edecek fikrî bir açılım söz konusu olmadığı gibi onu araştırmaya sevk edecek zihnî bir hareket de mevcut değildir."⁹⁷

90 Zülfikar Durmuş, "Kur'an'da Hikmet Kavramı", *Akademik Araştırmalar Dergisi* 18 (Ağustos-Ekim 2003), s. 192.

91 Bakara, 2/269.

92 Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 1/216-217.

93 "Allah'ın kendilerine tanıtmadıkça insanların kötü gördüğü ve onlara gizli kalan özel ilimdir." Bk. Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 720.

94 Hasan Kamil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 1994), s. 57.

95 Bk. Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, sad. Turgut Ulusoy (İstanbul: Bahar Yayınevi, 1974), 1/199-205.

96 Mâtürîdî, *Kitâbü'l-Tevhîd*, s. 12, 18-19 vd.

97 Mâtürîdî, *Kitâbü'l-Tevhîd*, s. 216.

Ledünnî bilgi konusunda da Mâtürîdî'nin yaklaşımı, hikmeti ledünnî bilgi olarak kabul eden mutasavvıflardan farklıdır. *Te'vilâtü'l-Kur'ân*'da ledünnî bilginin varlığına delil gösterilen Kehf, 180/60-83. âyetler arasında anlatılmakta olan Hz. Musâ ile sâlih kul kıssası üzerinde durmakta, yaygın yorumdan farklı bir yaklaşımla hikmet-bilgi ilişkisine dair önemli tespitlerde bulunmaktadır.⁹⁸ Öncelikle kıssada bahsedilen ve Hızır olarak tanıtılan sâlih kulun kimliği konusunda farklı bir yaklaşım ortaya koymakta ve onun ledünnî bilgiye sahip olduğu için işlediği fiillerine itiraz etmekten vazgeçilmemesi gerektiğini vurgulamaktadır. Bu sebeple Mûsâ Peygamber'in çirkin görünen her fiilde bunun sebebinin sâlih kula sormasını nebevî bir tavır kabul etmekte, örnek alınacak bir tavır olduğunu da zikretmektedir.⁹⁹ Diğer yandan sâlih kulun "hikmetini" Mûsâ Peygamber'in anlayamadığı fiillerini vahye dayandırması da önemlidir. Zira böylesi bir bilgi, Yüce Allah tarafından ancak elçilere verilmektedir.¹⁰⁰ Aksi hâlde her insana verilebilecek böyle bir bilgi anlayışı herkesin kendi fikrini doğru kabul etmesine ve bunun neticesinde bir zıtlaşma ve kargaşaya sebep olabilecektir.¹⁰¹ Mâtürîdî, hikmetin ledünnî bilgi olarak görülerek istidlâlin bütünüyle dışında tutulmasını ortaya çıkabilecek bu öznelikle sebebiyle kabul etmemektedir. Buna ilaveten o, hikmetin bütünüyle bilinir olması iddiasında da değildir, bu bilginin ancak elçilere verilen bir bilgi olduğunu vurgulamaktadır. Nitekim kıssada bir yandan sâlih kulun elçi olduğuna ilişkin vurguda bulunmakta, ilaveten Hz. Mûsâ'nın hikmeti anlama çabasına dair sorularını örnek alınacak bir davranış olarak konumlandırmaktadır.

Hz. Mûsâ-sâlih kul kıssasında anlatılan olumsuz nitelikli fiillerin, görüldüğünün aksine neticesi itibarıyla ilâhî hikmetler ihtiva etmesi de Mâtürîdî'nin fiilde hikmeti 'sonucu iyi olan' şeklinde tanımlaması ile uyumludur. Zira "sonucu itibarıyla iyi olan vurgusu, kötü gibi görünen bazı durumların hikmete aykırıymış gibi algılanması yanlışlığına fırsat vermemektir."¹⁰² Çocuğun öldürülmesi, geminin delinmesi gibi olumsuz fiillerin gerisindeki hikmet ancak neticesi itibarıyla ve bütün dikkate alındığında fark edilecektir. Öyle anlaşılmaktadır ki hikmet, "varlıkların yaratılış sebep ve amaçları, hem de bunların neticesinde meydana gelecek sonuçları kapsayan geniş bir muhtevaya sahiptir."¹⁰³ Hikmetin, sonuçları da kapsayan geniş muhtevası onun insan için bilinmesini güçleştirmektedir. Mâtürîdî'nin hikmeti açıklayan ve kötülüklerin varlığına ilişkin izahında ortaya koyduğu "imtihan" görüşü tam da bu noktada karşımıza çıkmaktadır. Zira hikmetin bilinemez oluşu, onu bu yönüyle insan için "imtihan" hâline getirmektedir. O, istidlâl ve nazarın olumsuz ya da kötü olarak nitelenebilecek durumlarda da gerektiğini ifade etmekte ancak aklın kavrayamayacağı durumların varlığını kabul etmeyi imtihanın bir gereği görmektedir.

98 Geniş bilgi için bk. Fatma Bayraktar Karahan, "İmam Mâtürîdî'nin Hz. Mûsâ ve Salih Kul Kıssasını Kelâmî Yorumu", *Eskiyeni* 48 (Mart 2023), s. 307-330.

99 Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 9/121.

100 Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 3/100.

101 Mâtürîdî, *Kitâbü'l-Tevhîd*, s. 45.

102 Hüseyin Can, *Ehl-i Sünnet Ekollerinden Eş'arilik ve Mâtürîdiyye'ye Göre Allah'ın Fiillerinde Hikmet* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), s. 37.

103 Arslan, "Mâtürîdî'ye Göre Evren ve İnsanın Yaratılış Hikmeti", s. 74-75.

Eserinde olumsuz ve kötü olarak nitelendirilen durumların aklın bulabileceği hikmetlerine yer vermektedir, “Eziyet veren nesnelere ve çirkin manzaraların yaratılmasının, duyu organlarında hastalıklar meydana getirilmesinin hikmet açısından gerekli oluşunun sebebine gelince, bütün insanlar duyularını aşan varlık hakkında olumlu veya olumsuz bir inanca sahip olmuşlardır. Onların bir kısmı bu varlığa boyun eğmiş bir kısmı da bilmezlikten gelerek aşağı arzularına önem vermiştir. Şayet Allah duyular dünyasında sözü edilen şeyleri yaratmamış olsaydı insanlar çirkin güzelden, eziyet vereni faydalıdan ayıramaz, bunu yapamayınca da onların akli çirkin güzelden, elem vereni lezzet verenden tefrik edip anlayamazdı. Allah kâinatı söz konusu edildiği şekilde yaratmıştır ki insanlar duyular alanına giren farklı şeyler sayesinde bu alanın dışında kalanları benzetme yoluyla anlamış ve böylece müşahedeyi aşan her inanç konusunun mahiyeti müşahade edilebilenle mukayese edilerek tanınmış olsun.”¹⁰⁴

O, kötünün varlığında iyiyi ayırt edip anlayabilmek hikmetine işaret ederken varlığı zararlı kabul edilen ancak insanların iç yüzünü anlayamadığı için yararları konusunda âciz kaldığı varlıklardan ve onların hikmetlerinden de bahseder: “Gözlebilen hiçbir zararlı nesne yoktur ki insanların iç yüzünü anlamaktan âciz kalacağı yararları bulunmasın! Bunlardan biri ateştir; ateşte yakma özelliği bulunmakla birlikte besinleri kullanılabilir hâle getirmek de ona bağlıdır. Her canlının hayatıyeti suya bağlı olmakla birlikte ölümü de onunla gerçekleşebilir. Bunun gibi acı veya zehirli hiçbir nesne yoktur ki onda müzmin bir hastalığın ilacı bulunmasın! Bunun da hikmeti şudur: Bu tür konularla ilgilenen kimse bir nesnenin mutlak kötü veya mutlak iyi olduğuna hükmetmenin yanlış olduğunu anlamalıdır, aksine her nesnenin zararı da yararı da vardır.”¹⁰⁵ Öyle ki hiçbir yararının olamayacağı zannedilen yılanların ve zararlı nesnelere bile yaratılmalarında hikmet vardır: “Yılanların ve zararlı nesnelere yaratılmasındaki hikmete gelince -gerçi akıllar rubûbiyyete (kâinatı geliştirmeye) ait hikmetin iç yüzüne vâkıf olmaktan âcizdir, nitekim her şeyin ilâhî yaratışa konu teşkil etmesi açısından mahiyeti tam olarak bilinmeyen bir hikmetinin gerekliliğine daha önce değinilmişti.- evet bu hikmet birkaç açıdan ele alınabilir. Birincisi hâlihazırdaki zararlı ve yararlı şeylerle kulun imtihan edilmesidir; ta ki bu ikisi sayesinde itaatkâr oluşa terettüp eden sevabın lezzetiyle isyankârlığa ait cezanın acısı hissedilip öğrenilmiş olsun! Çünkü insanlar yaptıkları işlerin sonuçlarını göz önünde bulundurma hissiyle yaratılmışlardır. Cenâb-ı Hak uhrevî fiillerin sonuçları için duyulur âlemde bir örnek yaratmıştır ki uhrevî âkıbet zihinlerde canlandırılabilir ve böylelikle hareket kolaylığı oluşsun. İkincisi, insanoğlunun karşı karşıya bulunduğu hayat sınavı, kimi zaman bedene kolay gelen kimi zaman da güçlük arz eden geçim olayına tefekkür ve istidlâlin desteğiyle göğüs germekten ibarettir. Hâlbuki insanlar tefekkür ve istidlâl görevini üstlenmekte eşit değildir. Çünkü bu iki fonksiyonun peşin bir menfaati bulunmadığı gibi kişiyi zevk ve arzularından da alıkoyar. Böylesine göğüs germek fizyolojik yapıya ağır gelir. Diğer taraftan bunların ihmal edilmesinden de ayrılık ve bölünmeye maruz kalma sonucu doğar; bu da fiilî ve sözlü düelloya götürür. Anlaşmada ise dostluk ve barış vardır. Bu sebeptendir ki Allah Teâlâ, insanlar için yarattığı

¹⁰⁴ Mâtürîdî, *Kitâbü'l-Tevhîd*, s. 260.

¹⁰⁵ Mâtürîdî, *Kitâbü'l-Tevhîd*, s. 181.

nesneler içinde sahip oldukları zararlı özellikler yüzünden düşmanlara, ayrıca taşıdıkları yararlar açısından dostlara benzeyen şeyler yaratmıştır. Ta ki Allah'ın tabiata tevdi ettiği zararlı şeyler, düşmanların ve dostların tâbi tutulacağı muamelelerin gelenekleşmesi konusunda insanlar için bir faktör oluştursun! Öyle ki toplumlar kendi bünyelerinde benzeri bir durumla sınıandıklarında ondan nasıl sakınacaklarını, nasıl tedbir alıp yardımlaşacaklarını bilmiş olsunlar. İbadetlere ve iyi ahlaka güç yetirme çağına geldiklerinde çocuklara bazı sözlü yaptırımların yöneltmesi de aynı ilkeye bağlıdır, ta ki onlar alışkanlık kazansın ve mükellefiyet çağına geldiklerinde bu husus kendilerine zor gelmesin! Sözü edilen zararlıların yaratılışında da benzer bir durum söz konusudur. Nihai gerçeği bilen Allah'tır.¹⁰⁶ Nitekim bu anlamda şeytanın bile yaratılışında bir hikmetten bahsetmek mümkündür, çünkü dünya bir imtihan yeridir.¹⁰⁷ Ona göre imtihanda da hikmetler vardır.

En evvela imtihanlar, kendimizi geliştirmek için birer fırsattırlar.¹⁰⁸ Mâtürîdî'ye göre "her insan başlangıçta cimridir fakat imtihanla ve tecrübeyle cömert ve sabırlı hâle gelebilir. İnsanın fitratında ihtiyacı olmasa da her şeyi toplama özelliği vardır. Tıpkı küçük çocuklar gibi ihtiyaçları olmadığı hâlde birçok şeyi toplar ve bunları başkalarından engeller vermezler. Ama eğitimle, sadakayla diğer insanların veya canlıların mutluluklarını görünce bu özelliklerini değiştirebilirler."¹⁰⁹

Diğer yandan imtihanlar ceza ve mükâfatı anlamlı kılmaktadırlar.¹¹⁰ Ancak insan her zaman içinde bulunduğu imtihanın hikmetini bilme imkânına sahip olamaz. Mâtürîdî'nin ifadesiyle "tabiatta gözlenebilen her şeyde mutlaka akıllara hayret verici bir hikmet ve yaratıcısına sanatkârane bir işaret bulunmaktadır. Düşünürler bunun iç yüzünü anlamaktan ve yapısının düzenini açıklamaktan âciz kalmaktadır. Her bir düşünür sahip bulunduğu bunca hikmet ve bilgiye rağmen bunun mahiyetine akıl erdiremediğinin farkındadır."¹¹¹ Zira insan ergin sıfatlardan kendisine verildiği kadarına mâliktir. O, bir şeyde hikmete aykırı bir durum müşahade edince sürekli olarak iki alternatif arasında yer değiştirir: Ya o konudaki isabetli davranışın (hikmet) bilgisine sahip bulunmakta veya bulunmamakta, bilgisi konunun hikmetini anlama seviyesine ya ulaşmakta veya ulaşmamaktadır yahut da eski ve eksik sıfatından artakalan kısım onu meseleyi idrak etmekten alıkoymaktadır. Bu sebeple kulun ilâhî bir fiil hakkında "hikmete uygun düşmemiştir" veya "şu vasıfları taşımamaktadır yolunda bir iddiada bulunması anlamsızdır. Bu meseleyi açıklığa kavuşturan bir husus da kulun nesnelerin çoğu hakkındaki cehaletini bilmesi, ihtiyaçlarla çevrili olduğunun ve çoğu konularda aciz içinde bulunduğu şuurunu taşıması ve bir de çoğu zaman hikmetsiz davrandığının farkında olmasıdır."¹¹² Nitekim insanın akıl erdiremediği durumlarda sınırlılığını fark etmesi ve hikmetin bilgisinin bütünüyle ve sadece Yüce Allah'a ait olduğunu anlaması ve buna uygun davranması da imtihanın bir başka boyutudur.

106 Mâtürîdî, *Kitâbü'l-Tevhîd*, s. 180.

107 Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 5/299-300, 12/283.

108 Rudolph, "Mâtürîdî'nin İlahî Hikmet Anlayışı", s. 784.

109 Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 3/198-9.

110 Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 4/441-442.

111 Mâtürîdî, *Kitâbü'l-Tevhîd*, s. 67.

112 Mâtürîdî, *Kitâbü'l-Tevhîd*, s. 337.

Sonuç

Hikmet, felsefeden tasavvufa, tefsirden kelâma pek çok alanda odakta olan bir kavramdır. Yaratan ile yaratılan arasındaki ilişkinin şekillendirdiği bir kavram olması sebebiyle İslâm kelâmında da önemli bir yeri bulunmaktadır. Zira kavram hem ilâhî fiillere hem de insanın anlamakta güçlük çektiği kötülüğün varlığına ilişkin sorulara verilen cevapta odakta. İlâhî fiillerin taşıdığı anlamlılık, gayelilik ve ölçülülük 'hikmet' anlayışında öne çıkmakta, dikkat çekmektedir. İslâm kelâmında ise özellikle akıl-nakil dengesini kurduğu düşünülen İmam Mâtürîdî'nin sisteminde hikmetin özel bir yeri bulunmaktadır. Zira hikmet kendisinde barındırdığı anlamlarla isabeti, adaleti yani bir başka ifadeyle denge ve ölçüyü sağlamaktadır. Nitekim İmam Mâtürîdî'nin de hikmete verdiği anlamlarda isabet, akıl ve bilgi öne çıkarmaktadır. O, hikmeti ahlaki bir düzlemde ele almakta böylelikle ahlaki bir soru olarak ortaya konulan kötülük probleminde hikmet anlayışı üzerinden cevap vermektedir. Mâtürîdî'nin sisteminde öne çıkan bir başka kavram 'imtihan'ın da hem kötülük probleminde cevap vermede hem de onun hikmet düşüncesini daha iyi anlamada etkili olduğunu söylemek gereklidir. İmam Mâtürîdî'de hikmeti ele almak bu sebeple hem gerekli hem de hikmete ilişkin çerçeveyi belirlemek bakımından önemlidir.

İmam Mâtürîdî insanın varlığından kâinatın yaratılışına, emir ve yasaklardan zararlı varlıkların yaratılışına kadar hikmet kavramını geniş bir alanda dikkate almaktadır. İlâhî fiildeki hikmetliliği düşünce sistematığının odağına yerleştirmektedir. Böylece o, ilâhî fiillerde keyfilik yahut zorunluluk anlayışının arasında bir yol tutmaktadır. Yüce Allah fiillerinde keyfi davranmadığı gibi O'nun fiillerinde salâh/aslahı zorunlu görmek mümkün değildir. Ancak Mâtürîdî'nin bu yaklaşımında hikmet ile bilgi arasındaki ilişki tartışılmayı hak etmektedir. Çünkü ilâhî fiilde her durumda hikmetin varlığını kabul etmek, bu dünyada anlaşılabilir bazı durumlar söz konusu olduğunda çok kolay gözükmemektedir. Bu sebeple o, hikmet ile bilgi arasındaki ilişkiyi de ele almakta, hikmetin insanın sınırlı bilgisi ile her zaman bilinmeyeceğini, bu bilinmezliğin de imtihanın bir başka boyutu olduğuna işaret etmektedir. Böylelikle onda hikmet ile imtihan iç içe geçmektedir. Ona göre insan, hikmetin ilâhî fiille olduğu gibi ilâhî bilginin sınırsızlığı ile olan ilgisini anlamalı, bilgisinin sınırlılığını kabul etmelidir.

İnsani bilgideki bu sınırlılık tüm insanlar için geçerlidir. Ancak nübüvvetin gereği vahiy söz konusu olduğunda durum değişebilir ki vahiyde de Yüce Allah kendi sınırsız bilgisi ile hikmeti peygamberlerine bildirmektedir. Kur'an-ı Kerim'de detaylı şekilde anlatılan Hz. Mûsâ-sâlih kul kıssasının te'vilinde de bu bakışımın izleri oldukça net görülmektedir. O, sâlih kulun kimliği ve tutumu ile ilgili olarak onun 'elçiliğine' vurguda bulunmakta, Hz. Mûsâ'nın yaklaşımını ise örnek alınması olarak göstermektedir. Böylelikle ledünnî bilgiye kaynaklık teşkil ettiği düşünülen kıssayı o, kendine özgü hikmet-bilgi anlayışı bağlamında farklı şekilde ele almaktadır. Onun ilhamı da bilgi edinme yolları içinde kabul etmemesi görüşlerinin tutarlılığına gayet uygundur. Kul, Yüce Allah'tan anlayış, kavrayış anlamında hikmet isteyebilir ancak sahip olduğunu düşündüğü bilgi sadece kendisi için geçerli olmaktadır ki hikmetin asıl ve tek kaynağı Yüce Allah'tır.

Kaynakça

- Arslan, Hulusi, "Mâtürîdî'ye Göre Evren ve İnsanın Yaratılış Hikmeti", *Hikmet Yurdu -İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik Özel Sayısı- 2/4* (Temmuz-Aralık 2009), 71-90.
- Arslan, Hulusi, *Mâtürîdî'de İnsanın Yaratılış Hikmeti*, Malatya: Mengeceli Yayınları, 2013.
- Âsım Efendi, *Kamus Tercümesi*, İstanbul: Bahriye Matbaası, 1304 h.
- Bâküllânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib, *Kitâbü't-Temhîd*, nşr. Richard Joseph McCarthy, Beyrut: el-Mektebetü's-Şarkiyye, 1957.
- Barış Bayraktar, Ayşe, *İslâm Kelâmında İmtihan Problemi*, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Beyâzîzâde, Kemâlüddin, *İşâretü'l-Merâm min İbârâti'l-İmâm*, İstanbul: Dârü'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1949.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, İstanbul: Ergin Kitabevi, 1959.
- Can, Hüseyin, *Ehl-i Sünnet Ekollerinden Eşarilik ve Mâtürîdiyye'ye Göre Allah'ın Fiillerinde Hikmet*, Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Canatan, Kadir, "İslâm Epistemolojisinin Temelleri: İlim ve Hikmet", *İslâmiyat* 3/1 (2000), 147-160.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd, es-Sihâh Tâcü'l-Luga ve Sihâhu'l-Arabiyye, thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr, 3 Cilt, Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 1990.
- Cihan, Ahmet, "Mâtürîdî'nin Hikmet ve Rızık Anlayışı", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 1987.
- Çelebi, İlyas, "Hüsün-Kubuh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 19/59-63, İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Durmuş, Zülfikar, "Kur'an'da Hikmet Kavramı", *Akademik Araştırmalar Dergisi* 18 (Ağustos-Ekim 2003), 177-198.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasen Ali b. İsmâil, *el-Lüma' fi'r-Red alâ Ehlî'z-Zeyğ ve'l-Bida'*, thk. Hamûde Garâbe, Kahire: Matbaatü Mısır Şeriketü Muhâsemetü Mısıriyye, 1955.
- Evkuran, Mehmet, "Mâtürîdî'nin Düşüncesinde Ahlakın Temellendirilmesi Sorunu", *Academia*. Erişim 15 Nisan 2023. https://www.academia.edu/18134852/Maturidide_Ahlak%C4%B1n_Temellendirilmesi_Sorunu
- Gâli, Belkâsım, *Ebû Mansûr Mâtürîdî*, Tunus: Dârü't-Türki li'n-Neşr, 1989.
- Günaydın, İbrahim, "Mâtürîdî'nin Te'vilâtü'l-Kur'an'ında Hikmet Kavramı", İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Halîl b. Ahmed, Ebû Abdîrrahmân el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-Ayn*, thk. Mehdî Mahzûmi-İbrâhîm Sâmerîrâî, 8 Cilt, Beyrut: Müessesetü'l-Âlemî li'l-Matbûât, 1988.
- Hanîfi, Özcan, "Mâtürîdî'ye Göre Hikmet Terimi", *İslâmî Araştırmalar* 2/6 (Ocak 1988).
- İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed el-Hemedânî, *Mu'cemü Mekâyisi'l-Luga*, thk. A. Muhammed Hasan, 6 Cilt, Beyrut: Dârü'l-Cil, 1972.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî, *Lisânü'l-Arab*, 18 Cilt, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- İbrahim Hakkı, Erzurumlu, *Marifetnâme*, sad. Turgut Ulusoy, 4 Cilt, İstanbul: Bahar Yayınevi, 1974.
- Kâdî Abdülcebbar, Ebü'l-Hasen Abdülcebbar b. Ahmed el-Hemedânî, *el-Mugnî fi Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*, nşr. İbrâhîm Medkûr-Tâhâ Hüseyin, 11. Cilt, Kahire: el-Müessesetü'l-Mısıriyyetü'l-Âmme, 1382/1962.

- Karahan Bayraktar, Fatma, "İmam Mâtürîdî'nin Hz. Mûsâ ve Salih Kul Kıssasını Kelâmî Yorumu", *Eskiyeni* 48 (Mart 2023), 307-330.
- Koç, Turan, *Din Dili*, Kayseri: Rey Yayınları, 1995.
- Kutlu, Sönmez, *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdilik*, Ankara: Kitâbiyât, 2003.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed, *Kitâbü't-Tevhid*, çev. Bekir Topaloğlu, Ankara: TDV Yayınları, 2014.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed, *Te'vilâtü'l Kur'ân*. ed. Yusuf Şevki Yavuz, İstanbul: Ensar Yayınevi, 2016.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne -Tefsîrül-Mâtürîdî-*, thk. Mecdi Bâsellüm, 10 Cilt, Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiye, 2005.
- Neseî, Ebû'l-Muîn Meymûn b. Muhammed, *Tebîrâtü'l-Edille fî Usûli'd-Dîn*, thk. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün, 2. Cilt, Ankara: DİB Yayınları, 1990.
- Öğük, Emine, "İslâm Düşüncesinde Şer/Kötülük Probleminin İzahına Katkı Sağlayan Etkili Öğreti: Hikmet", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (2015), 11-38.
- Özcan, Hanefi, "Mâtürîdî'ye göre Hikmet Kavramı", *İslâmî Araştırmalar* 2/6 (Ocak 1988), 42-46.
- Özcan, Hanifi, *Mâtürîdî'de Bilgi Problemi*, İstanbul: İFAV Yayınları, 2017.
- Özdemir, Metin, "Mâtürîdî'nin Kötülük Problemine Yaklaşımı", *Mâtürîdî'nin Düşünce Dünyası*, ed. Şaban Ali Düzgün, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2011.
- Özervarlı, M. Sait, "Hikmet (Kelâm)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 17/512-513, İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal, *Müfredât Kur'ân Kavramları Sözlüğü*, çev. Abdalbaki Güneş-Mehmet Yolcu, İstanbul: Çıra Yayınları, 2010.
- Rudolph, Ulrich, "Mâtürîdî'nin İlahî Hikmet Anlayışı", çev. Yunus Öztürk-Ersin Kabakçı, *Hittit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/34 (2018/2), 777-786.
- Sâbûnî, Nureddin, *Mâtürîdiyye Akaidi*, çev. Bekir Topaloğlu, Ankara: DİB Yayınları, 1979.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer, *Şerhu'l-Akâid*, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1980.
- Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Ali b. Muhammed Hâmid, *Keşşâfü İstilahâti'l-Fünûn*, İstanbul: Matbaatü İkdâm, 1899.
- Türker, Ömer, "İlahî Fiillerin Nedenliliği Sorunu: Gazzâlî'nin Meseleye Yaklaşımı ve Katkısı", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 17 (2007), 1-24.
- Uludağ, Süleyman, *İslâmîda Emir ve Yasakların Hikmeti*, Ankara: TDV Yayınları, 2009.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, 9 Cilt, İstanbul: Eser Neşriyat, 1979.
- Yılmaz, Hasan Kamil, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 1994.